

Lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve mağduriyetinin incelenmesi

Tuğba Eda ADALAR ÇELENK^a, Osman YILDIZLAR^b

ÖZET

Amaç: Bu çalışma lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve mağduriyetinin sıklığını, zorbalık türlerinin sosyo-demografik özelliklere göre değişimini incelemek amacıyla yapılmıştır. **Yöntem:** Tanımlayıcı türdeki araştırma Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan bir ilçenin pansiyonları ile aynı kampüs içinde bulunan fen ve meslek lisesindeki 478 öğrenci ile yapılmıştır. Verilerin toplanmasında valilik oluru, etik kurul izni ve gerekli rızalar alınmıştır. Veriler “Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği-Ergen Formu” ile anket formu kullanılarak öz bildirime dayalı ve yüz yüze görüşmeyle toplanmıştır. Analizde ise yüzde, ortalama, Kolmogorov Smirnov testi, Tek yönlü varyans analizi, T-testi, TUKEY testi kullanılmıştır. **Bulgular:** Fiziksel zorbalık ortalamasının; $\bar{X}=1.67\pm0.77$ ile diğer akran zorbalığı türlerine en yüksek ve fiziksel mağduriyet ortalamasının; $\bar{X}=1.87\pm0.76$ ile diğer mağduriyet türlerine göre en yüksek olduğu belirlenmiştir. 9.sınıf öğrencilerinin diğer sınıflara göre daha fazla zorbalık yaptığı ve mağdur olduğu bulunmuştur. Öğrencilere göre; zorbalık olayları okul alanları içinde, en fazla %17.3 ile pansiyonda olmaktadır. **Sonuçlar:** Okul çapında fiziksel zorbalık ve mağduriyetin önlenmesi için gerekli rehberlik planlanmalıdır. En fazla zorbalık yapan, zorbalığa maruz kalan 9.sınıf öğrencileri ve pansiyonda kalan öğrenciler öncelikli tutularak, okuldaki tüm öğrenciler için koruyucu, engelleyici tedbirler alınmalıdır.

Anahtar kelimeler: Akran zorbalığı, mağduriyet, öğrenci

Investigation of high school students from bullying and victimization

ABSTRACT

Objective: The aim of this study was to investigate the prevalence of bullying and victimization in high school students and the variation of bullying according to sociodemographic characteristics. **Method:** This descriptive study was conducted with 478 students in science and vocational high schools located on the same campus in the Eastern Black Sea Region. In the collection of the data, the approval of the governor, the approval of the ethics committee and the necessary consents were obtained. Data on "Assessing the Scale-Adolescent Peer Bullying Form" based on self-report using questionnaires and collected by face to face. In the analysis percentage, average, Kolmogorov-Smirnov test, one-way analysis of variance, t-test, Tukey test was used. **Results:** The average physical bullying; $\bar{X} = 1.67 \pm 0.77$, the highest mean and physical victimization to other peer bullying species; $\bar{X} = 1.87 \pm 0.76$ was found to be the highest compared to other types of victimization. It was found that 9th-grade students were bullied and victims more than the other classes. According to students; bullying incidents occur in school areas with a maximum of 17.3%. **Conclusions:** Necessary guidance should be planned for the prevention of physical bullying and victimization throughout the school. Preventive and preventive measures should be taken for all 9th-grade students who are the most bullied and exposed to bullying and the students staying on the board.

Keywords: Peer bullying, victimization, student

Geliş Tarihi:18.10.2019

Kabul Tarihi: 25.11.2019

^aAvrasya Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Hemşirelik Anabilim Dalı, Trabzon, Türkiye, e-posta: tugbaedaadalar@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9942-0264>

^bAvrasya Üniversitesi, Dr. Öğretim Üyesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Trabzon, Türkiye, e-posta: Oylidzlar@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5485-8702>

Sorumlu Yazar / Correspondence: Tuğba Eda Adalar Çelenk e-posta: tugbaedaadalar@gmail.com

Çalışma yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Atıf: Adalar Çelenk TE, Yıldızlar O. Lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve mağduriyetinin incelenmesi. *Sağlık ve Yaşam Bilimleri Dergisi* 2019;1(2):24-31.

Citation: Adalar Çelenk TE, Yıldızlar O. Investigation of high school students from bullying and victimization. *Journal of Health and Life Science* 2019;1(2):24-31.

GİRİŞ

Zorba kelimesi, Türk Dil Kurumu'na göre; gücüne güvenerek, hükmü altındakilerin söz söyleme ve davranış özgürlüğünü engelleyen kişi, zorbalık ise bu davranışları yapan kişi olarak belirtilmiştir.¹ Akran zorbalığı; bir veya birden fazla öğrencinin kendilerinden daha güçsüz buldukları ve kendilerini savunamayacak öğrencilere bilerek, isteyerek, tekrar tekrar, gizlice veya gözlenebilir biçimde rahatsızlık vermesidir.²⁻⁷ Zorba davranışlar saldırganlık ve düşmanlık duygularıyla, zarar verme niyeti ile yapılmaktadır.⁸ Bir davranışın zorbalık olabilmesi için; zorba tarafından ayda iki veya üç defa tekrarlanarak yapılması gereklidir.⁵ Öğrencilerde çocukluk dönemi ve lisenin ilk yılları zorbalık ve mağduriyet davranışları göstermede, riskli dönemler olarak kabul edilmektedir.^{9,10} Çocuk ve gençlere; hayatlarının bir bölümünde %60-65 oranında zorbalık yapıldığı dikkat çekmektedir. UNICEF'in 2015 yılında yayınladığı rapora göre; Türkiye'de yaşayan çocukların %33'üne, 11 yaşına gelene kadar zorbalık yapıldığı bildirilmiştir.⁸

Zorbalık; fiziksel, sözel rahatsızlık verme türünde olabildiği gibi, yalnızlığa terk etme, ayırmaya yönelik dışlama, hakkında asılsız söylenti çıkarma, eşyalarına zarar verme, cinsel içerikli rahatsız edecek davranışlarda bulunma ve elektronik ortamda olabilmektedir.^{8,11,12} Bu zorbalık türlerinin yanında etnik kökene, ırka ve göçmenlere yönelik zorbalık türleri de tanımlanmaktadır.^{8,13}

Zorbalık bireyin biyolojik, fiziksel, psikolojik özelliklerinden, ailesi, okulu ve okul çevresi gibi değişkenlerden etkilenmektedir.^{2,7,8,10} Bu davranışın görülmesinde, bireyin kendisinden kaynaklanan nedenler; anti-sosyal kişilik yapısı, zekasının normal seviyenin altında olması, öğrenme güçlüğü'nün bulunması, dikkatsizlik veya hiperaktivite sorunlarının olması, kas-iskelet yapısının akranlarına göre daha gelişmiş olması ve bireyin genetik yapısı rol oynamaktadır.¹⁴⁻¹⁶ Zorbalığın aileden kaynaklanan nedenleri ise; zorbaların sosyal bakımdan zayıf ailelerden gelmeleri yüzünden diğer öğrencileri kıskanma ve onların mutsuzluğunu isteme duyguları olabilir.^{2,17,18} Ailede şiddet, saldırganlık gibi davranışların olması ve ceza verici anne, babaya sahip olmak zorbalığa neden olabilir. Ailesiyle içten bir ilişki kuramayan ve ailesinin ilgilenmediği çocuklarda da bu davranış görülebilir. Zorbalığın aile, tarafından olumlu karşılanması ve çocuğun zorbaları örnek alması davranışı ortaya çıkarabilir. Madde bağımlılığı, alkol ve sigara kullanımı, kavgacılık, hırsızlık, kesici, delici alet taşıma, adli olaylara karışma zorbalığa sebep olmakta ve zorbalarda görülmektedir.^{6,7,16} Kişilik gelişimi için önemli olan ergenlik döneminde ve öncesinde şiddet içeren oyunlar, televizyon programları bu davranışı ortaya çıkarabilir.¹⁹ Okul başarısızlığı, okuldaki etkinliklere katılımın yetersiz

olması, devamsızlık, okulun ve okul çevresinin güven verici olmaması, okuldaki görevlilerin ilgisizliği zorbalığa sebep olabilir.¹⁴ Zorbalık okul kültürü olarak başarıya önem veren okullarda daha az ortaya çıkmaktadır. Okullardaki zorbalık oranını, zorbalığa karşı yapılan mücadele yöntemleri belirlemektedir.²⁰ Sınıf mevcudunun fazla olması, akranlar arasındaki sosyal mukayese, rekabet, öğretmenlerin zorbalığa karşı tavırları, öğretmenlerin sık değişmesi, okuldaki şiddet davranışları zorbalığa neden olabilir.^{15,21} Zorbalığa uğrayan mağdurdur; kısa dönemde okuldan uzaklaşma, devamsızlık, okul başarısızlığı, yalnızlık, stres gibi sosyal uyum bozuklukları ve uzun dönemde kaygı, depresyon, intihar gibi psikolojik ve fizyolojik birçok problem görülebilmektedir.^{11,12,22-25}

Zorbalığa karşı uygun tepki verildiğinde, davranışın tekrarlanma ihtimali azalmaktadır. Mağduriyetin engellenmesi için; okul yöneticileri, öğretmenler, personeller, öğrenciler, aileler ve gerektiğinde hemşireler, doktorlar, sağlık çalışanlarından oluşan disiplinli ve birbirleriyle etkileşimli, tutarlı bir ekip gerekmektedir. Zorba davranışlar görülmeden müdahale etmek ve önlemek için çalışmalar yapılmalıdır.^{4,24}

Bu araştırma; lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve mağduriyeti türlerinin sıklığını, cinsiyet, sınıf düzeyi, okul türü ile ilgisini incelemek, zorbalığın okulun hangi bölgelerinde görüldüğünü tespit etmek amacıyla yapılmıştır.

YÖNTEM

Tanımlayıcı türde yapılan araştırma için, Milli Eğitim Bakanlığından 18 Mayıs 2016 tarih ve 5586077 sayılı olur, yerel etik kuruldan (24237859/656/16.11.2016) izin alınmıştır. Araştırmanın uygulama kısmında; okul idaresi ve öğretmenlere gerekli bilgi verilmiş ve izinler alınmış, öğrencilerden, velilerden gönüllü katılım formu onayları yazılı ve sözlü olarak alınmıştır. Öğrencilere ders sırasında, önce sözlü bilgilendirme yapılmış sonra anketler gönüllülük esasına göre uygulanmıştır.

Araştırmanın evreni Batı Karadeniz'de bir ilçede bulunan lise öğrencileri oluşturmıştır. Beldede pansiyonu ile aynı kampüste bulunan meslek lisesi ve fen lisesi olarak iki lise bulunmaktadır. Bu liselerdeki öğrenciler arasından örneklem seçilmemiş kayıtlı olan 478 öğrencinin tamamı araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmaya yüzde yüz katılım sağlanmıştır.

Veri Toplama

Araştırma 2016, Mayıs ve Haziran aylarında yapılmıştır. Veriler; araştırmacı tarafından hazırlanan

anket formu ve Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği-Ergen Formu yardımıyla 35-40 dakikada toplanmıştır.

Anket formu: Formda sınıf (9.-10.-11.-12.), cinsiyet (kız-erkek), okul türü (meslek-fen), zorbalık olaylarıyla en çok karşılaştığı yerler gibi sorular yer almaktadır.

Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği-Ergen Formu: Aynı soruların bir tarafında “bana yapıldı” bir tarafında “ben yaptım” ifadesi bulunan iki sütun şeklindedir. Ölçekte sınıf ve cinsiyetin yanı sıra toplam 53 soruda zorbalık ve mağduriyet davranışları ölçülmektedir. 1-15. soruda fiziksel, 16-22. soruda sözel, 23-28. soruda dışlama, 29-33. soruda söylenti çıkarma, 34-43. soruda eşyalara zarar verme, 44-53. soruda cinsel zorbalık türlerini sorgulayan ifadeler yer almaktadır.^{11,12}

Araştırmada ölçeğin Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı toplam zorbalık ölçeği için; 0.77, fiziksel zorbalık için; 0.81, sözel zorbalık için; 0.75, dışlama için; 0.80, söylenti çıkarma için; 0.82, eşyalara zarar verme için; 0.81 ve cinsel zorbalık için ise 0.76 olarak hesaplanmıştır. Mağdur ölçeğinin Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı toplam mağduriyet ölçeği için; 0.77, fiziksel mağduriyet için; 0.81, sözel mağduriyet için; 0.76, dışlanma için; 0.80, söylentiye uğrama; 0.80, eşyalarına zarar verilmesi; 0.83 ve cinsel mağduriyet için ise 0.75 olarak hesaplanmıştır.

Verilerin Analizi

Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) for Windows 20.0 paket programı kullanılarak yapılmıştır. Verilerin analizinde sayı, yüzdelik, ortalama, standart sapma, ortancanın yanısıra Kolmogorov Smirnov Testi, Gruplar arası farklılığın incelenmesinde iki gruplu değişkenler için bağımsız gruplarda T testi, ikiden fazla gruplar için Tek Yönlü Varyans Analizi kullanılmıştır. Test sonucunda anlamlı farklılık çıkması halinde bunun hangi gruptan kaynaklandığının tespiti TUKEY testi ile yapılmıştır. Anlamlılık düzeyi %95, hata payı 0.05 alınmıştır.

BULGULAR

Öğrencilerin %59.2’ si kız, %40.8’ i erkektir. %32.2’ si 9. sınıf, %29.9’ u 10. sınıf, %22.6’ s 11. sınıf, %15.3’ ü 12. sınıftır. %51.7’ si fen, %48.3’ ü meslek lisesi öğrencisidir (Tablo 1).

Tablo 1. Öğrencilerin cinsiyet, sınıf ve lise türüne göre dağılımları (s:478)

		s	%
Cinsiyet	Kız	283	59.2
	Erkek	195	40.8
Sınıf	9	154	32.2
	10	143	29.9
	11	108	22.6
	12	73	15.3
Lise türü	Fen	247	51.7
	Meslek	231	48.3

Bağımsız gruplarda T testi sonucunda; zorbalık türleri ile cinsiyet değerlendirildiğinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır ($p>0.05$) (Tablo 2).

Tablo 2. Zorbalık alt boyutları ile cinsiyetin değerlendirilmesi

Zorbalık türü	Cinsiyet	s	\bar{X}	Ss	t	p
Fiziksel zorbalık	Kız	283	1.72	0.80	1.48	0.14
	Erkek	195	1.61	0.73		
Sözel zorbalık	Kız	283	1.50	0.71	1.71	0.09
	Erkek	195	1.39	0.59		
Dışlama	Kız	283	1.35	0.70	0.44	0.66
	Erkek	195	1.32	0.56		
Söylenti çıkarma	Kız	283	1.20	0.62	0.81	0.42
	Erkek	195	1.15	0.41		
Eşyalara zarar verme	Kız	283	1.24	0.60	-0.04	0.97
	Erkek	195	1.25	0.49		
Cinsel zorbalık	Kız	283	1.22	0.65	0.69	0.49
	Erkek	195	1.18	0.50		
Toplam zorbalık	Kız	283	1.41	0.59	1.14	0.25
	Erkek	195	1.35	0.47		

Bağımsız gruplarda t testi, $p>0.05$

Bağımsız gruplarda T testi sonucunda; mağduriyet türleri cinsiyete göre değerlendirildiğinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır ($p>0.05$) (Tablo 3).

Tablo 3. Mağduriyet türleri ile cinsiyetin değerlendirilmesi

Mağduriyet türü	Cinsiyet	s	\bar{X}	Ss	t	p
Fiziksel mağduriyet	Kız	283	1.85	0.76	-0.69	0.49
	Erkek	195	1.90	0.76		
Sözel mağduriyet	Kız	283	1.76	0.83	1.69	0.09
	Erkek	195	1.64	0.64		
Dışlanma	Kız	283	1.53	0.86	0.89	0.37
	Erkek	195	1.46	0.69		
Söylenti çıkarma mağduriyeti	Kız	283	1.52	0.87	1.77	0.08
	Erkek	195	1.39	0.64		
Eşyalarına zarar verilmesi	Kız	283	1.36	0.65	0.31	0.76
	Erkek	195	1.35	0.53		
Cinsel mağduriyet	Kız	283	1.29	0.67	-0.16	0.87
	Erkek	195	1.30	0.58		
Toplam mağduriyet	Kız	283	1.57	0.60	0.50	0.62
	Erkek	195	1.54	0.51		

Bağımsız gruplarda t testi, $p>0.05$

Tek yönlü varyans analizine göre; fiziksel ($F=6.63; p<0.05$), sözel ($F=5.52; p<0.05$), cinsel zorbalık ($F=3.06; p<0.05$) ve toplam zorbalık ($F=4.11; p<0.05$) için sınıf düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Diğer zorbalık türlerinde, sınıflar arasında anlamlı düzeyde farklılık tespit edilmemiştir ($p>0.05$). Gruplar arasındaki anlamlı farklılığın tespiti için yapılan TUKEY testi sonuçlarına göre; Fiziksel zorbalık için, 9. sınıf ($\bar{X}=1.89$), 10. sınıf ($\bar{X}=1.61$) ve 12. sınıf ($\bar{X}=1.61$) ortalamaları 11. sınıf ($\bar{X}=1.49$) ortalamalarından anlamlı derecede daha büyüktür ($F=6.63; p<0.05$). Diğer sınıflar arasında zorbalık yapma bakımından anlamlı derecede farklılık

bulunmamaktadır ($p>0.05$). Sözel zorbalıkta; 9.sınıf ortalamaları ($\bar{X}=1.62$); 12.sınıf ($\bar{X}=1.47$), 10.sınıf ($\bar{X}=1.33$), ve 11.sınıfların ($\bar{X}=1.38$), ortalamasından anlamlı derecede daha büyüktür ($F=5.52$; $p<0.05$). Diğer sınıfların zorbalık türleri arasında anlamlı derecede farklılık tespit edilmemiştir ($p>0.05$). Cinsel zorbalık için; 9.sınıfların ortalaması ($\bar{X}=1.31$), 10.sınıfların ortalaması ($\bar{X}=1.19$), 11.sınıfların ortalaması ($\bar{X}=1.16$), 12.sınıfların ortalaması ($\bar{X}=1.07$) olarak tespit edilmiştir. 9.sınıflarda cinsel zorbalık, 12.sınıfların cinsel zorbalık düzeyinden anlamlı derecede daha büyüktür ($F=3.06$; $p<0.05$). Diğer gruplar arasında ise anlamlı düzeyde farklılık bulunmamaktadır ($p>0.05$). Toplam zorbalık için ise 9.sınıflar $\bar{X}=1.51$, 10.sınıflar $\bar{X}=1.35$, 11.sınıflar $\bar{X}=1.29$, 12.sınıflar $\bar{X}=1.33$ olarak tespit edilmiştir ($F=4.11$; $p<0.05$) (Tablo. 4).

Tablo 4. Zorbalık türleri ile sınıf düzeyinin değerlendirilmesi

Zorbalık türü	Sınıf	s	\bar{X}	Ss	F	p
Fiziksel zorbalık	9	154	1.89	0.81	6.63	0.01*
	10	143	1.61	0.85		
	11	108	1.49	0.63		
	12	73	1.61	0.65		
Sözel zorbalık	9	154	1.62	0.72	5.52	0.01*
	10	143	1.33	0.65		
	11	108	1.38	0.61		
	12	73	1.47	0.60		
Dışlama	9	154	1.35	0.61	2.00	0.90
	10	143	1.34	0.78		
	11	108	1.30	0.56		
	12	73	1.37	0.58		
Söylenti çıkarma	9	154	1.21	0.50	0.98	0.40
	10	143	1.21	0.72		
	11	108	1.12	0.43		
	12	73	1.13	0.34		
Eşyalara zarar verme	9	154	1.33	0.54	2.50	0.06
	10	143	1.27	0.73		
	11	108	1.16	0.40		
	12	73	1.17	0.34		
Cinsel zorbalık	9	154	1.31	0.67	3.06	0.03*
	10	143	1.19	0.65		
	11	108	1.16	0.56		
	12	73	1.07	0.18		
Toplam zorbalık	9	154	1.51	0.53	4.11	0.01*
	10	143	1.35	0.66		
	11	108	1.29	0.44		
	12	73	1.33	0.38		

Tek yönlü varyans analizi, TUKEY testi, * $p<0.05$

Tek yönlü varyans analizine göre; fiziksel mağduriyet ($F=9.14$; $p<0.05$) ve toplam mağduriyet, sınıflara göre anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir ($F=3.98$; $p<0.05$), diğer mağduriyet türleri sınıfa göre anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir ($p>0.05$). Anlamlı düzeyde farklılık gösteren türlerden farklılığın hangi gruptan kaynaklandığının tespiti için yapılan TUKEY testi sonuçlarına göre; Fiziksel mağduriyet için 9.sınıflar $\bar{X}=2.11$, 10.sınıflar $\bar{X}=1.81$, 11.sınıflar $\bar{X}=1.65$, 12.sınıflar $\bar{X}=1.81$ olarak tespit edilmiştir. 9.sınıfların ortalaması 10.,11. ve 12.sınıflara göre daha fazla bulunmuştur ($F=9.14$; $p<0.05$). Toplam mağduriyet ise; 9.sınıflarda $\bar{X}=1.69$, 10.sınıflarda $\bar{X}=1.51$ ve 11.sınıflarda $\bar{X}=1.49$, 12.sınıflarda $\bar{X}=1.50$

olarak tespit edilmiştir. 9.sınıfların ortalaması 11.sınıf ve 12.sınıfların ortalamasından anlamlı derecede büyüktür. Diğer sınıflar arasında ise anlamlı derecede farklılık bulunmamıştır ($p>0.05$) (Tablo. 5).

Tablo 5. Mağduriyet türleri ile sınıf düzeyinin değerlendirilmesi

Mağduriyet türü	Sınıf	s	\bar{X}	Ss	F	p
Fiziksel mağduriyet	9	154	2.11	0.86	9.14	0.01*
	10	143	1.81	0.75		
	11	108	1.65	0.61		
	12	73	1.81	0.65		
Sözel mağduriyet	9	154	1.80	0.82	1.33	0.27
	10	143	1.62	0.74		
	11	108	1.71	0.74		
	12	73	1.71	0.67		
Dışlanma	9	154	1.58	0.87	1.01	0.39
	10	143	1.44	0.80		
	11	108	1.50	0.79		
	12	73	1.43	0.64		
Söylenti çıkarma mağduriyeti	9	154	1.53	0.83	0.54	0.65
	10	143	1.43	0.86		
	11	108	1.43	0.73		
	12	73	1.44	0.62		
Eşyalara zarar verilmesi	9	154	1.43	0.69	1.50	0.21
	10	143	1.34	0.58		
	11	108	1.31	0.59		
	12	73	1.28	0.38		
Cinsel mağduriyet	9	154	1.39	0.72	2.40	0.07
	10	143	1.25	0.62		
	11	108	1.27	0.64		
	12	73	1.18	0.39		
Toplam mağduriyet	9	154	1.69	0.65	3.98	0.01*
	10	143	1.51	0.56		
	11	108	1.49	0.51		
	12	73	1.50	0.39		

Tek yönlü varyans analizi, TUKEY testi, * $p<0.05$

Bağımsız gruplarda T testine göre; zorbalık türleri okullara göre; anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir ($t=2.43$; $p<0.05$). Diğer türler okullara göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir ($p>0.05$). Söylenti çıkarma, için meslek lisesi öğrencilerinin ortalaması ($\bar{X}=1.12$), fen lisesi ortalamasından ($\bar{X}=1.24$) anlamlı derecede daha küçüktür. Diğer zorbalık çeşitleri için ise meslek ve fen lisesi öğrencilerinin zorbalık yapma düzeyleri eşit seviyede saptanmıştır (Tablo 6).

Tablo 6. Zorbalık türleri ile okul çeşitlerinin değerlendirilmesi

Zorbalık türü	Okul	N	\bar{X}	Ss	t	p
Fiziksel zorbalık	Fen	247	1.66	0.82	-0.50	0.64
	Meslek	231	1.69	0.72		
Sözel zorbalık	Fen	248	1.46	0.73	0.13	0.90
	Meslek	231	1.45	0.60		
Dışlama	Fen	248	1.36	0.73	0.55	0.58
	Meslek	231	1.32	0.54		
Söylenti çıkarma	Fen	248	1.24	0.64	2.43	0.02*
	Meslek	231	1.12	0.41		
Eşyalara zarar verme	Fen	248	1.29	0.64	1.91	0.06
	Meslek	231	1.20	0.44		
Cinsel zorbalık	Fen	248	1.24	0.66	1.59	0.11
	Meslek	231	1.16	0.51		
Toplam zorbalık	Fen	248	1.41	0.62	0.84	0.40
	Meslek	231	1.36	0.45		

Bağımsız gruplarda T testi, * $p<0.05$

Bağımsız gruplarda T testine göre; zorbalık türleri ile okul çeşitleri arasında, anlamlı bir farklılık saptanmamıştır ($p>0.05$) (Tablo 7).

Tablo 7. Mağduriyet türleri ile okul çeşitlerinin değerlendirilmesi

Mağduriyet türü	Okul	s	\bar{X}	Ss	t	p
Fiziksel mağduriyet	Fen	247	1.85	0.79	-0.73	0.46
	Meslek	231	1.90	0.73		
Sözel mağduriyet	Fen	248	1.75	0.83	1.13	0.27
	Meslek	231	1.67	0.68		
Dışlanma	Fen	248	1.52	0.83	0.67	0.50
	Meslek	231	1.47	0.76		
Söylenti çıkarma mağduriyeti	Fen	248	1.51	0.87	1.30	0.20
	Meslek	231	1.41	0.69		
Eşyalarına zarar verilmesi	Fen	248	1.40	0.68	1.64	0.10
	Meslek	231	1.31	0.49		
Cinsel mağduriyet	Fen	248	1.31	0.66	0.90	0.37
	Meslek	231	1.26	0.60		
Toplam mağduriyet	Fen	248	1.58	0.62	0.77	0.44
	Meslek	231	1.54	0.50		

Bağımsız gruplarda T testi, $p>0.05$

Zorbalık ortalamaları; fiziksel; $\bar{X}=1.67\pm0.77$, sözel; $\bar{X}=1.46\pm0.67$, dışlama; $\bar{X}=1.34\pm0.65$, eşyalara zarar verme; $\bar{X}=1.25\pm0.56$, cinsel; $\bar{X}=1.20\pm0.59$, söylenti çıkarma; $\bar{X}=1.18\pm0.54$ ve toplamda ise; $\bar{X}=1.39\pm0.54$ tür (Tablo 8).

Tablo 8. Zorbalık türü ortalamaları

	\bar{X}	Ss
Fiziksel Zorbalık	1.67	0.77
Sözel Zorbalık	1.46	0.67
Dışlama	1.34	0.65
Söylenti Çıkarma	1.18	0.54
Eşyalara Zarar Verme	1.25	0.56
Cinsel Zorbalık	1.20	0.59
Toplam Zorbalık	1.39	0.54

Mağduriyet ortalamaları; fiziksel mağduriyet; $\bar{X}=1.87\pm0.76$, sözel; $\bar{X}=1.71\pm0.76$, dışlama; $\bar{X}=1.50\pm0.80$, söylenti çıkarma; $\bar{X}=1.46\pm0.79$, eşyalara zarar verme; $\bar{X}=1.36\pm0.60$, cinsel; $\bar{X}=1.29\pm0.63$ ve toplamda ise $\bar{X}=1.56\pm0.56$ 'dır (Tablo 9).

Tablo 9. Mağduriyet türleri ortalamaları

	\bar{X}	Ss
Fiziksel Mağduriyet	1.87	0.76
Sözel Mağduriyet	1.71	0.76
Dışlanma	1.50	0.80
Söylenti Çıkarma mağduriyeti	1.46	0.79
Eşyalarına Zarar Verilmesi	1.36	0.60
Cinsel Mağduriyet	1.29	0.63
Toplam Mağduriyet	1.56	0.56

Araştırmamızda okulda zorbalıkla en fazla nerede karşılaşıyorsunuz sorusu öğrenciler tarafından; okul pansiyonunda %17.3, sınıfta %16.3, okul dışında %14.5, koridorda %12, bahçede %11.7, kantin-yemekhane ve tuvalette %7.1 ile eşit oranda, spor salonunda %6, zorbalıkla karşılaşmıyorum %8 şeklinde cevaplanmıştır (Tablo 10).

Tablo 10. Zorbalıkla karşılaşılan yerler*

	s	%
Pansiyon	142	17.3
Sınıf	134	16.3
Okul dışı	119	14.5
Koridorda	99	12.0
Okul bahçesi	96	11.7
Karşılaşmıyorum	66	8.0
Kantin-yemekhane	59	7.1
Tuvalet	59	7.1
Spor salonu	49	6.0

*Birden fazla seçenek işaretlenmiş, yüzdelere sayı üzerinden hesaplanmıştır.

TARTIŞMA

Okulun güvenli ortamında, akran zorbalığı gibi istenmeyen davranışların görülmemesi için daha fazla eğitici ve önleyici çalışmaya ihtiyaç vardır. Zorbalık hakkında yapılmış olan çalışmaların çoğunluğunun 6-13 yaş aralığındaki çocuklarda yapıldığı ve pansiyonlu okullarda yapılan çalışmaların az olduğu görülmüştür. Bu nedenle araştırma; lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve mağduriyeti türlerinin sıklığını, cinsiyet, sınıf düzeyi, okul türü ile istatistiksel olarak farklılaşp farklılaşmadığını incelemek ve okulda zorbalığın en fazla nerelerde yapıldığını incelemek amacıyla yapılmıştır.

Araştırmada; zorbalık ve mağduriyet türleri için, kız ve erkek olma değişkenine göre anlamlı bir fark belirlenmemiştir. Lise öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada, bu araştırmaya benzer şekilde öğrencilerin zorbalığa maruz kalmalarının cinsiyete göre farklılık göstermediği belirlenmiştir.²⁶ Ayas ve Pişkin, araştırmasında erkeklerin kızlara göre daha fazla mağduriyet yaşadığı ve daha fazla zorbalık yaptığı sonucu belirtilmiştir.^{12,16,27-29} Gümüşler-Başaran ise, erkek öğrencilerin zorbalık türlerinden; cinsel zorbalık yapma davranışlarını kız öğrencilere göre daha yüksek düzeyde tespit etmiştir.³⁰ Nansel ve ark., tarafından erkekler arasında fiziksel ve sözel zorbalığın, kızlarda ise söylenti çıkarma zorbalığı ve sözel zorbalığın yaygın olduğu tespit edilmiştir.²⁸ Başka bir araştırmada ise kızlar arasında, sosyal zorbalık yaygınlığının erkeklerden daha fazla olduğu belirtilmiştir.³¹ Bulgularımıza göre kız ve erkek öğrenciler benzer seviyelerde zorbalık yapmakta ve maruz kalmaktadır. Araştırmalarda kız ve erkeklerin zorbalık yapma seviyesinin farklı olmasının nedeni; kız öğrenci sayısının (283) erkek öğrenci sayısına (195) göre fazla olması olabilir. Okul kültürü ve sosyal algı farklılığına neden olabilir.

Araştırmada sınıflara göre zorbalık ve mağduriyet değerlendirildiğinde; toplam zorbalık ölçeği için 9.sınıfların ortalaması 10. 11. ve 12. sınıflara göre daha fazladır. Toplam mağduriyet ölçeği için ise; 9.sınıfların mağduriyet düzeyi 10. ve 11.sınıflardan anlamlı derecede büyüktür. Amerika Birleşik Devletleri'nde 2019 yılında yayınlanan zorbalık durum raporuna göre; ayda 2 veya 3 kez zorbalığa maruz kalma oranları; 9.sınıf kızlarda %13 erkeklerde %11, 10.sınıf kızlarda %11 erkeklerde %10, 11.sınıf kızlarda %9 erkeklerde

%9, 12.sınıf kızlarda %9 erkeklerde %8 olarak, zorbalık yapma ise 9.sınıf kızlarda %5 erkeklerde %12, 10.sınıf kızlarda %4 erkeklerde %10, 11.sınıf kızlarda %5 erkeklerde %9, 12.sınıf kızlarda %5 erkeklerde ise %8 olarak tespit edilmiştir.³² Araştırma bulgularımızla benzer olarak; Burnukara, yaşça daha küçük olanların, yaşça daha büyüklere göre daha fazla mağdur olduklarını belirtmiştir.³⁴ Zorbalık sıklığının yaş arttıkça azaldığı da tespit edilmiştir.¹¹ Ergenlik dönemindeki öğrencilerle İstanbul'da yapılan bir araştırmada akran zorbalığına maruz kalmanın yaş ilerledikçe azaldığı vurgulanır.³⁵ Gümüşler-Başaran, tarafından sınıf seviyesi arttıkça zorbalık oranının da arttığı belirtilmektedir.³⁰ Bulgularımıza göre 9. sınıftaki öğrencilerin daha fazla zorbalık ve mağduriyet yaşamasının sebebi farklı bir eğitim kademesinden lise ortamına yeni gelmeleri nedeniyle yaşadıkları uyum sorunları, arkadaşlık ortamlarının yeni oluşmaya başlaması, arkadaşlarının arasında bir yer edinme ve kendini diğer öğrencilere kabul ettirme çabası, diğer sınıflardaki öğrencileri ve okul ortamını yeni tanımaya başlamaları olabilir. Öğrencilerin üst sınıflara doğru daha az zorbalık yapması ve mağdur olmasının sebebi de son sınıfa doğru gelecek kaygılarının başlaması, dikkatlerinin meslek veya üniversite sınavlarına kayması olabilir. Öğrenciler son sınıflara doğru okula daha fazla uyum sağlamakta, arkadaşlık ilişkilerini geliştirmektedir. Yaşlarının artmasına paralel olarak fiziksel ve psikolojik anlamda olgunlaşmaktadırlar bu sebeple zorbalık davranışlarında azalma görülebilir.

Araştırma kapsamında zorbalık ve mağduriyet ve okul türü ilişkisi değerlendirildiğinde; fen lisesi öğrencileri söylenti çıkarma zorbalığını meslek lisesi öğrencilerinden daha fazla yapmaktadır. Zorbalığa maruz kalma çeşitleri için ise; meslek ve fen lisesi öğrencilerinin zorbalık yapma düzeyleri eşit seviyededir. Ayas ve Pişkin, zorbalığa en fazla maruz kalan okul türünün, endüstri meslek lisesi, en az maruz kalan okul türünün ise Anadolu lisesi öğrencileri olduğu ve en fazla zorbalığı özel lise öğrencilerinin, en az zorbalığı ise Anadolu lisesi öğrencilerinin yaptığını belirlemiştir.¹² Kız teknik ve meslek lisesi, düz lise, imam hatip lisesi, Anadolu lisesi ile yapılan araştırmada fiziksel mağduriyet ve zorbalık, sözel mağduriyet ve zorbalık, imam hatip lisesi öğrencilerinde diğer lise türlerindeki öğrencilere göre fazla bulunmuştur.³⁰ Araştırmamızda sadece iki okul türü karşılaştırılmıştır. Bu sebeple diğer çalışmalardan farklı bulunmuş olabilir. Bu farklılığın diğer bir nedeni de; çevresel ve okul kültürüne ait faktörler olabilir.

Araştırmamızda zorbalık ölçeği için; fiziksel zorbalık; $\bar{X}=1.67\pm0.77$ ile diğer türlere göre ortalama olarak en yüksek, söylenti çıkarma; $\bar{X}=1.18\pm0.54$ ile ortalama olarak en düşük bulunmuştur. Mağduriyette ise; fiziksel mağduriyet; $\bar{X}=1.87\pm0.76$ ile diğer türlere göre ortalama olarak en yüksek, söylenti çıkarma

mağduriyeti; $\bar{X}=1.46\pm0.79$ ile ortalama olarak en düşük bulunmuştur. Toplam zorbalık; $\bar{X}=1.39\pm0.54$ ile toplam mağduriyetin; $\bar{X}=1.56\pm0.56$ olarak bulunmuştur. 2018 yılında 10. 11. ve 12. sınıf lise öğrencileri ile yapılan bir çalışmada fiziksel zorbalık $\bar{X}=67.73\pm14.8$, mağduriyeti $\bar{X}=62.96\pm14.5$ olarak en fazla ve söylenti çıkarma zorbalığı $\bar{X}=23.85\pm3.36$ mağduriyeti $\bar{X}=22.16\pm5.2$ ile ortalama olarak en az bulunmuştur. Toplam zorba ölçeği $\bar{X}=247.49\pm35.1$, toplam mağdur ölçeği ise $\bar{X}=231.25\pm46.3$ 'tür.³⁶ Araştırmamızda ve diğer araştırmalarda görüldüğü gibi mağdur olanların oranı ortalama olarak daha fazladır. Araştırmamızda fiziksel zorbalık ve mağduriyet diğer araştırmalarda da olduğu gibi daha yüksek saptanmıştır.³⁰ Genç, araştırmasında mağduriyet türlerinin toplam ortalamasını; %18 ve zorbalık türlerinin toplam ortalamasını %15 olarak belirtmektedir.³⁷ Bu araştırmada da istatistiksel olarak mağduriyetin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Öğrenci görüşlerine göre, zorbalıkla karşılaştıkları yerler incelendiğinde; %17.3 okul pansiyonu, %16.3 sınıf, olarak bulunmuştur. Zorbalık olaylarının en fazla sınıfta, okul içinde yapıldığı belirlenmiştir.^{32,38-40} Zorbalık davranışlarının %34'ünün okul içinde, %4'ünün okul dışında, %62'sinin okul içinde ve okul dışında aynı oranda karşılaştıkları da tespit edilmiştir.³⁵ Koç, zorbalık olaylarının %72'sinin okulda, %28'inin okul dışında yapıldığının belirlemiştir, araştırmamızda da sınıf, koridor, kantin, yemekhane, tuvalet, spor salonu gibi okul içi alanlarda toplam zorbalık %67.8, okul dışında %14.5 ve pansiyonda %17.3 ile uyumlu olduğu belirlenmiştir.³⁸ Zorbalık olaylarının okul alanları içinden, okul pansiyonunda da yüzde olarak fazla görülmesi dikkat çekicidir. Okul pansiyonları, öğrencilerin okuldan sonra en fazla zaman geçirdikleri yerdir. Fen, meslek lisesi öğrencilerinin ve sınıf düzeyi açısından farklı lise öğrencilerinin aynı pansiyonda kalması bunun sebebi olabilir. Pansiyonda öğrencilerin birbirlerine karşı olumsuz davranışlarını her an engelleyecek bir mekanizmanın olmaması da zorbalık olaylarının en fazla okul pansiyonunda olmasının nedeni olabilir. Bununla birlikte sınıflar, koridorlar, bahçe gibi öğretmen gözetiminin olduğu yerlerde zorbalığın fazla olması da dikkat çekicidir. Bunun sonucunda zorbalığın sadece gözetimle engellenemeyeceği, öğrencinin kendi öz değerleriyle, kişiliğiyle de alakalı olduğu söylenebilir.

Araştırmanın sınırlılıkları

Araştırma bir bölgede ve yalnızca iki okul türünde yapılmıştır bu yüzden bütün lise öğrencilerine bir genelleme yapılamaz. Elde edilen veriler öğrencilerin kişisel yorumuna dayalı ve içtenliğiyle sınırlıdır.

SONUÇ

Okulda en fazla zorbalık yapan, en fazla maruz kalan 9.sınıf öğrencilerine ve fiziksel zorbalığa karşı rehberlik ve bilgilendirme yapılabilir. Zorbalık olayları en fazla pansiyon, sınıf gibi yerlerde olmaktadır bunun için öğrenciler ders saatleri içinde ve dışında gözlenmeli, takip edilmelidir. Zorbalıkla ilgili sınıf eğitimleri ve toplantıları planlamalıdır. Okul pansiyonlarında zorbalık konusunda denetim ve gözlem artırılmalıdır. Okulda ve pansiyonda zorbalığa karşı kurallar oluşturulmalı ve öğrencilere benimsetilmelidir. Okulda spor etkinlikleri, toplumsal faaliyetler, spor turnuvaları, yarışmalar, sanatsal etkinlikler, geziler artırılabilir ve öğrencilere boş zamanlarını değerlendirecek aktiviteler hazırlanabilir. Zorbalık davranışı karşısında gösterilecek tepki ve davranışların okul personeli ve aileler tarafından eşit ve tutarlı olması gereklidir, okulun iç ve dış tüm paydaşlarına eğitimler, seminerler verilip bilinçlenme sağlanmalıdır. Yeni araştırmalar planlanırken zorbalık hakkındaki eğitici, bilinçlendirici ve önleyici çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKLAR

1. Türk Dil Kurumu. <http://www.tdk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 08.10.2019
2. Olweus D. Bullying at school: What we know and what we can do. Oxford, Blackwell.1993.
3. Olweus DA. Bullying in schools: facts and intervention. *Research Centre for Health Promotion*. 2010. <https://www.researchgate.net/publication/228654357/> Erişim tarihi: 08.10.2019
4. Besag V. Bullies and victims in schools. Philadelphia, Open University Press.1989.
5. Solberg ME, Olweus D. Prevalence estimation of school bullying with the olweus bully/victim questionnaire. *Aggressive Behavior*, 2003;29(3):239-268.
6. Dake JA, Price JH. and Telljohann JK. The nature and extent of bullying at school. *Journal of Scholl Health*, 2003;73(5):173-181.
7. Pişkin M. Okul zorbalığı: tanımı, türleri, ilişkili olduğu faktörler ve alınabilecek önlemler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 2002;2(2):531-562.
8. Child Development Agency. July 2015. Investigating The Prevalence And Impact Of Peer Abuse (Bullying) On The Development Of Jamaica's Children. https://www.unicef.org/jamaica/bullying_FULL_REPORT_Anti_Bullying_Consultants_Report_Edited_2ac.pdf/ Erişim tarihi:09.10.2019
9. Ergün N. Erken ergenlerde okul, aile ve demografik değişkenlere göre akran zorbalığının incelenmesi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Psikolojik Danışma ve Rehberlik Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi; 2015, Ankara.
10. Eslea M, &Rees J. At what age are children most likely to be bullied at school?. *Aggressive Behavior*, 2001;27(6):419-429.
11. Ayas T, Pişkin M. akran zorbalığı belirleme ölçeği ergen formu. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*,2015;50(Temmuz-Ağustos) <http://ilkogretimonline.org.tr/Erişim tarihi:09.09.2019>
12. Ayas T, Pişkin M. Investigation of bullying among high school students with regard to sex, grade level and schooltype. *Elementary Education*, 2011;10(2): 550-568. <http://ilkogretimonline.org.tr/Erişim tarihi:09.09.2019>
13. Scherr T, & Larson J. Bullying dynamics associated with race, ethnicity, and immigration status. *Handbook of bullying in schools: An international perspective*, 2009;223-34
14. Kızılmaz Z. Okullardaki şiddet davranışlarının kaynakları üzerine kuramsal bir yaklaşım. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006;30(1):47-70.
15. Eşkis M. Lise öğrencilerin zorbalık düzeyleri ile aile işlevleri ve algılanan sosyal destek arasındaki ilişkinin incelenmesi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 2009, İstanbul.
16. Mohseny M, Zamani Z, Akhondzadeh Basti S, Sohrabi MR, Najafi A, Zebardast J, Tajdini F. Bullying and Victimization among Students Bears Relationship with Gender and Emotional and Behavioral Problems Iran J Psychiatry. 2019 Jul;14(3):211-220. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6778606/> Erişim tarihi:10.10.2019
17. Gökler R. Okullarda akran zorbalığı, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*,2009;6(2):511-537.
18. Ayas T, Pişkin M. Akran zorbalığı ölçeği: çocuk formu. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 2011;(23):Ocak-Şubat-Mart ISSN:1694-528X <http://www.akademikbakis.org/Erişim tarihi:09.10.2019>
19. Seçer İ. Akran zorbalığına uğrayan ergenlerin mağduriyet algılamaları ve kullandıkları başa çıkma stratejilerine grupla psikolojik danışmanın etkisinin incelenmesi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi; 2014, Erzurum.
20. Acar T. Dokuzuncu sınıf öğrencilerinde akran zorbalığı ve psikolojik belirtiler. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi; 2009, Ankara.
21. Kabil M. Sınıflardaki Öğrenci Sayılarının Zorbalık Üzerine Etkileri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi; 2010, Sakarya.
22. Atak H. Kimlik gelişimi ve kimlik biçimlenmesi; kuramsal bir değerlendirme, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, 2011;3(1):163-213.
23. Yurdakul E. Aile hekimlerinin ve çocuk sağlığı ve hastalıkları hekimlerinin, çocuklarda akran zorbalığı hakkındaki bilgi düzeylerinin araştırılması. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tıp Fakültesi Uzmanlık Tezi; 2016, Ankara.
24. Flannery DJ, Todres J, Bradshaw CP, Amar AF, Graham S, Hatzenbuehler M., ... & Le Menestrel SM.bullying prevention: a summary of the report of the national academies of sciences, *Engineering and Medicine. Prevention Science*, 2016;17(8):1044-1053.

25. Child and Adolescent Health WHO Regional Office for Europe, Bullying And Physical Fights Among Adolescents. Fact Sheet. 15 March 2016. [http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0005/303485/HBSC-No/](http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0005/303485/HBSC-No/Erişim tarihi:09.10.2019) Erişim tarihi:09.10.2019
26. Karabacak K, Ekşioğlu S, Öztunç M, Başçıçek F, Soydan E, Yaşar V. Lise öğrencilerinin zorbalık davranışları, *Route Educational and Social Science Journal*, 2015;2(2)April:365-377.
27. Yurtal F, Cenkseven F. İlköğretim okullarında zorbalığın yaygınlığı ve doğası. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2007;3(28):3-13. <http://pdrdergisi.org/index.php/pdr/article/view/259> /Erişim tarihi: 14.10.2019
28. Nansel TR, Overpeck M, Pilla RS, Ruan JW, Simons-Morton B, Scheidt P. Bullying Behaviors Among US Youth: Prevalence and Association With Psychosocial Adjustment. *JAMA* 2001; 285: 2094-2100, doi: 10.1001/jama.285.16.2094
29. Arslan S, Hallett V, Akkas E, Akkas OA. Bullying and victimization among Turkish children and adolescents: examining prevalence and associated health symptoms. 2012;Oct;171(10):1549-57. doi:10.1007/s00431-012-1782-9
30. Gümüşler-Başaran A. Rize ili lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve zorbalığı önleme eğitimi etkisinin değerlendirilmesi. Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi; 2015, Sivas.
31. Wang J, Iannotti RJ, Nansel TR. School bullying among adolescents in the United States: physical, verbal, relational, and cyber. *J Adolesc Health*. 2009 Oct;45(4):368-75. doi: 10.1016/j.jadohealth.2009.03.021.
32. Limber SP, Olweus D, Hazelden Publishing, 2019. Bullying in U.S. Schools 2019 Status Report https://olweus.sites.clemson.edu/documents/Status%20Report_2019.pdf/ Erişim tarihi:09.10.2019
33. Luxenberg H, Limber SP, &Olweus D. Bullying in US schools: 2013 status report. Center City, MN: Hazelden Foundation. 2014.
34. Burnukara P (2009). İlk ve orta ergenlikte geleneksel ve siber akran zorbalığına ilişkin betimsel bir inceleme. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi; 2009, Ankara.
35. Şirvanlı-Özen D.Ergenlerde Akran Zorbalığına Maruz Kalmanın Yaş, Çocuk Yetiştirme Stilleri ve Benlik İmgesi İle İlişkisi, 2006;21(58):77-94.
36. Mercan, H. ve Yıldırım-Sarı, H. Lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve sosyodemografik değişkenlerle ilişkisi. *FNJN Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 2018;26(1),21-29. <https://doi.org/10.26650/FNJN.387176>
37. Genç G. Genel liselerde akran zorbalığı yönetimi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi; 2007, Malatya.
38. Koç Z. Lise Öğrencilerinin Zorbalık Düzeylerinin Yordanması. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi; 2006, Ankara.
39. Doğan A, Yağmurlu B. Examining victimization in turkish schools. *European journal of educational studies*, 2010;2(1):31-37. https://www.researchgate.net/publication/228510691_Examining_victimization_in_Turkish_schools . / Erişim tarihi:10.10.2019.
40. Yelboğa N, Liseli öğrencileri akran zorbalığına iten nedenlerin değerlendirilmesi ve okul sosyal hizmeti bağlamında çözüm önerilerinin sunulması. İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi; 2018, İstanbul